

Олександр Безрук

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди, Україна*

МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Oleksandr Bezruk

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

MOBILIZATIONAL POTENTIAL OF SOCIETY IN SYSTEMIC CRISIS: POLITICAL ASPECTS

The role of the mobilizational potential of societies in conditions of instability and systemic crisis is analyzed. It was found that during the period of global political tension mobilizational potential serves as the basis for the maintenance of the normal functioning of social and political systems. The definition of the mobilizational potential of society is proposed, qualitative and quantitative indicators are characterized. The factors influencing the qualitative and quantitative characteristics of the mobilization potential are presented. The state of modern civil society in the EU in the context of the problem under investigation is analyzed. It has been established that the systemic crisis has an ambivalent effect on the state of the mobilization potential of society. The relationship between mobilization potential and adaptation is considered.

Keywords: mobilizational potential, systemic crisis, civil society, adaptation.

Актуальність обраної теми зумовлена наявністю загальносвітових кризових явищ та процесів, які визначають сучасний порядок денний та погіршують ступінь передбачуваності подальшого розвитку (чи регресу) людства та створених ним систем. «Невизначеність», «розмитість», «крихкість», «мобільність», «плинність», «ризик» – цим набором понять, мабуть, найбільш релевантно можна описати сучасну загальну ситуацію в світі на різних рівнях взаємодії. Певний оптимізм, щодо глобалізації, кін. XX–поч. XXI ст. не виправдався, оскільки неподолані глибинні суперечності в політичній, економічній, гуманітарній та інших сферах діяльності переросли у системну кризу.

Системна криза визначається як «динамічний процес трансформаційних змін базисних компонентів відповідної системи, наслідком якого є перехід з однієї історично обумовленої конфігурації в іншу або припинення її існування в даній системній якості»¹.

Неусталеність політичного світового порядку виступає одним з чинників збільшення ступеня невизначеності. Чинні доктринальні документи деяких держав «ядерного клубу», (а саме – США, Китаю, Росії, Франції), в галузі національної безпеки свідчать про зростання напруженості в міждержавних відносинах. США відверто зазначають, що Китай та Росія є країнами, які намагаються змінити існуючий світовий порядок, а це може загрожувати національним інтересам США².

У військовій доктрині Росії вказується, що основними загрозами для країни є просування блоку НАТО (читай – США) до її кордонів та діяльність «агентів впливу» у внутрішньополітичному процесі³.

¹ Левенець, Ю. (ред.) (2011). *Політична енциклопедія*. Київ: Парлам. вид-во, 412.

² Селдин, Д. Трамп: новая стратегия национальной безопасности США. *Голос Америки*.

<<https://www.golos-ameriki.ru/a/trump-national-security-strategy/4168347.html>>. (2017, грудень, 18).

³ Как создавалась военная доктрина Российской Федерации, её концепция и особенности. *WARWAYS.RU*. <<https://warways.ru/geopolitika/voennaya-doktrina.html>>. (2018, січень, 10).

У Білій Книзі Китаю стверджується, що Третя світова війна є невідворотною¹.

Франція готова відстоювати власні інтереси на теренах своїх колишніх колоній, у тому числі, і воєнним шляхом, а у планах французького політичного та воєнного керівництва – активна діяльність щодо збільшення парку стратегічної авіації².

Усі вказані країни декларують власне право і готовність на використання ядерної зброї.

Такий ситуація, деякою мірою, нагадує обстановку напередодні Першої світової війни, коли спостерігалось поглиблення суперечностей між великими державами на тлі активізації мілітаристських настроїв та геополітичних амбіцій; а тривалість конфліктів в Україні та Сирії свідчить про нездатність міжнародних організацій та світового співтовариства реанімувати норми міжнародного права і впливати на великі держави, стосовно їхнього дотримання.

Відомо, що глобалізація розвиває національний суверенітет сучасних держав. Проте, політична практика переконує, що не всіх. З. Бжезінський справедливо зазначав, що в сучасному світі головною ознакою суверенності є національна безпека, забезпечити достатній рівень якої здатні не усі держави³.

Можна стверджувати, що параметр «сили» знову стає визначальною рисою світової політики. Також, беручи до уваги схему О. Тоффлера⁴ про трансформацію влади («сила – гроші – знання»), можна дійти висновку, що відбувається «зняття», діалектичне коло замикається – знання переходить в силу, виводячи останню на якісно новий рівень.

Важливим аспектом «сили» держави виступає мобілізаційний потенціал суспільства. Пропонуємо його визначати, як здатність суспільства до оперативної самоорганізації та зосередження власних ресурсів з метою подолання актуалізованої небезпеки. Мобілізаційний потенціал суспільства слід відрізнити від мобілізаційного потенціалу держави. Останній стосується, перш за все, самоорганізації правлячої еліти та політичних інститутів.

Якісно-кількісні характеристики мобілізаційного потенціалу суспільства залежать від низки чинників, серед яких:

- характер політичного режиму;
- особливості політичного процесу;
- специфіка політичної культури;
- рівень економічного розвитку країни;
- наявність ефективного зворотного зв'язку між суспільством та політичною системою;
- релігійний чинник;
- морально-психологічний стану суспільства тощо.

Під якісно-кількісними характеристиками слід розуміти демографічні та економічні показники, а також наявність активної меншості здатної до прийняття рішень в умовах невизначеності та/або підвищеного ризику, координуючи власні дії із чинною владою або у відсутності такої координації.

Стає очевидним, що вивчення мобілізаційного потенціалу суспільства в умовах демократичного політичного режиму актуалізує проблематику саме суспільства громадянського. Узагальнюючи канонічні підходи до визначення цього феномену, необхідно підкреслити, що його базовими атрибутами, у контексті основного питання, виступають наступні:

- це суспільство власників;
- вони здатні до самоорганізації;
- вони артикулюють та лобіюють власні інтереси попри державний тиск, виступаючи, таким чином, противагою владного впливу;
- громадянське суспільство виникає та функціонує в державах із усталеною демократією.

¹ Небренчин, А.С., Небренчин, С.М. (2017). *КНР – сверхдержава XXI века: российско-китайские перспективы*. Москва: АНО ЦСО и П., 27.

² Шаповалов, А. Основные положения военной доктрины Франции. *Зарубежное военное обозрение. Fact Military*. <http://factmil.com/publ/strana/francija/osnovnye_polozenija_voennoj_doktriny_francii_2018/33-1-0-1313>.

³ Бжезінський, З. (2006). *Вибір: світове панування чи світове лідерство*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 7-9.

⁴ Тоффлер, Э. (2009). *Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века*. Москва: АСТ МОСКВА, 17-18.

На нашу думку, стан громадянського суспільства в сучасних розвинених демократіях (перш за все у ЄС) є неоднозначним з огляду на вплив глобальної системної кризи.

Перш за все слід відзначити тенденцію до зростання диспропорції у чисельності між корінним населенням та іммігрантами з Близького Сходу та Азії в країнах «старої» Європи. Така тенденція не лише впливає на етно-демографічні характеристики громадянського суспільства, а й розмиває соціальний габітус його представників.

Політика мультикультуралізму, як і будь-яка інша модель соціально-політичної взаємодії, тривалий час забезпечувала країнам Заходу стабільний, в першу чергу – економічний розвиток, але, зважаючи на загострення міжетнічних проблем, доводиться робити висновок, що хронометраж її ефективного використання добігає кінця. Консервативна частина суспільства США прореагувала на цю проблему обравши Д. Трампа президентом. Праві партії набрали парламентської більшості в деяких країнах Центральної та Східної Європи (Австрія, Угорщина, Польща). Певні протестні настрої мають місце і у Західній Європі, але судячи із всього, уряди цих країн опинилися в патовій ситуації: продовжувати політику мультикультуралізму стало ризиковано, а відмова від неї означає заперечення гуманістичних європейських цінностей плюс імовірність підвищення рівня хвилювань в іммігрантському середовищі, що може призвести до непередбачуваних наслідків: від окремих протестів до збільшення кількості терористичних актів, навіть повномасштабного громадянського протистояння. При збереженні status quo у цій сфері, збереження громадянського суспільства в класичному гегелівському розумінні ставиться під питання. Це поглиблює кризу довіри в громадянському середовищі до владних структур та соціальних інститутів, а довіра є основою співпраці влади та громадянського суспільства.

Як зазначає В. Холод: «Криза демократії – це криза громадянського суспільства, коли, кажучи словами Гегеля, особлива мета за допомогою співвідношення з іншими не надає собі форму загалом. Іншими словами, в ньому переважає стихія неупорядкованості, яка меншою мірою притаманна ліберальним демократіям, ніж традиційним суспільствам, що трансформуються»¹.

Наступний момент полягає у наявності тенденції збільшення соціальної нерівності в розвинених країнах. Наприклад, за даними дослідження Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) «Разом: чому чим менше нерівності тим краще всім» спостерігається стрімка концентрація ресурсів у верхніх прошарках соціальної структури. До «десятки» країн з поглибленням нерівності потрапили США, Велика Британія, Греція, Естонія, Португалія².

Така тенденція може негативно вплинути на стан громадянського суспільства, взагалі – на збереження середнього класу, як основи західних демократичних суспільств. Відповідно, показники мобілізаційного потенціалу суспільства також погіршаться.

З іншого боку, навпаки – системна криза сприяє консолідації та мобілізації громадянського суспільства. Так події 2014 р. в Україні призвели до виникнення волонтерського руху і згуртували активну частину суспільства під час активної фази протистояння на Сході країни, що дало привід стверджувати про «паростки» громадянського суспільства в державі. Тим не менш, ситуація з наявністю цього феномену в Україні залишається неочевидною, оскільки контекст політичної динаміки в Україні та країнах Заходу все ж таки різниться.

Отже, умовно позитивна сторона кризи (та інших загроз стабільності систем) полягає в тому, що вона активізує потенціал системи до самозбереження та поліпшення власних характеристик. Н. Таліб визначає цю особливість як «антикрихкість»: «властивість системи, за якої зіткнення з перешкодами будь-якого характеру не лише дозволяють їй залишатися неураженою, а й еволюціонувати у більш досконалу форму існування»³.

Антикрихкість сприяє підвищенню адаптивних здібностей суспільства, відповідно і підвищенню якості мобілізаційного потенціалу. Таким чином, мобілізаційний потенціал, особливо в умовах системної кризи, пов'язаний з параметром адаптації, який доцільно розглянути на рівні діючих суб'єктів (акторів).

¹ Холод, В. (2004). *Феномен парapolітики: идеи, свершения, результаты*. Сумы: «Университетская книга», 152.

² 10 развитых стран с самым высоким неравенством в доходах. <<http://expert.ru/2015/05/22/desyatka-razvityih-stran-s-samoj-shirokoj-propastyu-mezhdu-bednyimi-i-bogatyimi>>.

³ Требін, М.П. (ред.) (2015). *Політологічний енциклопедичний словник*. Харків: «Право», 39.

Адаптація – це складний і багатомірний процес-результат пристосування до дійсності. У сучасних дослідженнях її пропонується аналізувати в різних контекстах – від її особистісного змісту до колективних норм та правил її здійснення в сучасних суспільствах.

Насамперед, слід відзначити, що адаптація необхідна індивідові для нормального співіснування з іншими членами суспільства, отримання доступу до духовних і матеріальних цінностей, задоволення власних потреб, продуктивної взаємодії із системою, забезпечення її функціонування. Адаптація передбачає, насамперед, прийняття індивідом вимог соціальної чи політичної системи і їхнього дотримання. Сучасне суспільство має низку інститутів, що контролюють особистість на її різних життєвих етапах і забезпечують певний рівень її адаптації: родина, освіта, церква, армія, юриспруденція та інші. Випробовуючи їхній вплив, особистість одержує інформацію про вимоги суспільства й адекватно або неадекватно реагує, тим самим пристосовуючись до системи.

Аналізуючи політичну реальність, як вимір повсякденності пропонуємо розглянути низку елементів, що безпосередньо віддзеркалюють як процес адаптації суспільства на рівні окремих акторів та груп. Мобілізаційний потенціал детермінується наступними аспектами:

1) формою політичної активності як актуалізованої уваги до суспільно-політичного життя. Процес соціальної адаптації вимагає активної позиції особистості, її уваги до дійсності, аналізу дійсності, оскільки повсякденність наповнена нескінченною низкою соціальних змін, що відбуваються всі частіше. Аналіз дійсності дозволяє індивідові вживати певних заходів, що сприяють його адаптації до існуючої політичної системи;

2) домінації певних установок на відмову від усякого сумніву в тому, що політична дійсність насправді інша й відрізняється від тієї, котра відбивається у свідомості діючого індивіда. Такі установки сприяють мобілізації внутрішніх ресурсів і перешкоджають їхньому нерациональному використанню в період адаптації. Незважаючи на те, що сприйману реальність неможливо повністю вивчити, пояснити деякі явища й процеси, установки спрощують сприйняття, аналіз і систематизацію дійсності суб'єктами;

3) практичної діяльності, як однієї з основ накопичення політичного капіталу. Практична діяльність – це типовий адаптивний процес, що відбувається з індивідом. Активна діяльність дозволяє особистості зайняти свій статус у соціальній структурі, взяти участь у процесах виробництва й розподілу матеріальних і культурних благ, інтегруватися в поле Інших, ідентифікувати себе з певними спільнотами й політичними групами;

4) сприйняття «Я» – як єдиної нефрагментованої особистості. У контексті пристосування й сприйняття механізмів мобілізації цілісність особистості, єдність психічних, ментальних структур, інтеріоризація соціальних цінностей і норм, відсутність внутрішнього конфлікту, що руйнує усередині особистісні структури – мінімізує ступінь неприйняття певних моментів політичної реальності в процесі спроб підвищення політичного статусу.

Ще одним з важливих аспектів адаптації є комунікативний. У контексті розвитку ідей символічного інтеракціонізму (Дж. Міда, Ч. Кулі) механізм цього процесу можна представити як формування в індивіда певного комплексу соціальних почуттів, установок, моральних норм, наявність яких є необхідною умовою соціальної адаптації. Слід зазначити, що адаптація несе в собі істотний когнітивний момент, тому що пізнаючи навколишній світ особистість пристосовується до нього й змінює його. Ч. Кулі виділяє два фундаментальних типи пізнання, властивих загальній соціальній еволюції:

1) Просторове (матеріальне) пізнання – перетворення почуттєвих контактів у знання речей.

2) Особистісне (соціальне) пізнання – результат контактів зі свідомістю інших за допомогою комунікації¹.

Через комунікацію з іншими, особистість отримує набір вимог від політичної системи. Правильне розуміння й здатність адекватно реагувати – ще одна складова успішного мобілізаційного процесу. Інформація надходить до адресата в символічному вигляді, тому перед індивідом встає необхідність її релевантної, у даному контексті, умов розшифровки. Пропонуємо

¹ Кулі, Ч.Х. (2000). *Человеческая природа и социальный порядок*. Москва: «Идея-Пресс», «Дом интеллектуальной книги», 118-119.

таку схему розшифровки, яка може відбуватися в кілька етапів і поширюється на політичну структуру:

1. Діючий індивід (актор) отримує певну кількість інформації, що містить вимоги зовнішнього соціального середовища, що аналізує через призму власного «Я», тобто в контексті внутріособистісної системи ментальних структур і моральних імперативів.

2. Актор усвідомлює необхідність у дії для реалізації отриманих приписань і представляє певний алгоритм, що, на його думку, вважає найбільш оптимальним для здійснення дії.

3. Актор розуміє, що за його дією відбудеться відповідна реакція системи, виражена через інших.

4. Актор зіставляє розроблений ним алгоритм із очікуваннями «інших», тобто уявляє собі, як оцінюють «інші» його наміри і як вони прореагують на його дії, зрештою, як би «інші» діяли на його місці.

Якщо актор допускає, що «інші» схвалюють його дії, то він приймає отримані умови, як реальні, розроблений їм самим алгоритм, як єдино вірний або найбільш оптимальний, і робить реальні дії, які будуть мати реальні наслідки

Взятий окремо аспект адаптації (зокрема до політичної реальності) на особистісному рівні сприйняття доцільно розглянути в контексті розвитку теорії символічного інтеракціонізму Дж. Міда через такі субпроцеси¹:

– імпульс – елемент зовнішнього середовища, спонукання до дії – освоюючи об'єкт або систему об'єктів навколишнього середовища, що виступають у даному контексті символом спонукання, індивід, що діє, робить низку операцій, що має на увазі його активність, а активність у свою чергу є необхідною умовою адаптації; спонукання до пристосування;

– перцепція – формування уяви про моделі передбачуваної дії – індивід активізує й використовує ментальні й фізичні ресурси власного організму згідно зі сформованою ситуацією, перерозподіляє їх, конструює й вибирає оптимальний варіант дії – дана здатність оперативної оптимізації й узяття під контроль ситуації – характеристика адаптивних можливостей індивіда;

– маніпуляція – активна дія – дія є реалізацією процесу адаптації, оскільки адаптація є процес; під час дії індивід здобуває практичний досвід позитивного або негативного характеру, що згодом інтериоризується, і якщо подібна ситуація виникає знову, актор, залежно від цього досвіду, повторює дану чи дію ні; адаптація – процес;

– консумація – одержання користі – індивід досягає певного результату, одержує набір знань ментального й операціонального характеру, аналізує зроблені дії з погляду ціледосягання, визначає ступінь відповідності між поставленою й реальною метою; на завершальному етапі стає ясно – чи адаптувався актор до ситуації і яким методом: конформізму, зміни, нейтрального ставлення й т. ін.

Адаптивний аспект мобілізаційного потенціалу в межах системи політичних взаємодій висвітлює такі специфічні феномени політичного порядку, як конфлікт та конкуренція. Політичний порядок припускає конфлікт, у який переростає конкуренція по ходу адаптивної діяльності індивіда. Конфлікт є усвідомленим і приймається необхідним у конкретних умовах. Конфлікт як правило виникає через невідповідність інтересів і зазіхань іншого / інших на певні сфери життєдіяльності індивіда. Здатність відстояти сфери впливу й вчасно проявляти агресію властиві особистості й підвищують її адаптивні можливості. Конфлікт – це своєрідна фаза перевірки адаптивних механізмів діючого суб'єкта. Політичний порядок має на меті захистити економічні інтереси особистості / групи, у той же час будучи наслідком економічного порядку.

Підводячи підсумки слід зазначити наступне:

– в сучасних надскладних умовах розвитку глобального світу мобілізаційний потенціал суспільства виступає основою збереження нормального режиму функціонування суспільства та держави;

– якість мобілізаційного потенціалу залежить від низки чинників: демографічних, політичних, економічних, воєнних тощо;

– мобілізаційний потенціал тісно пов'язаний з параметром адаптації, оскільки є основою пристосування суспільства до ситуації невизначеності.

¹ Давыдов, Ю.Н. (ред.) (1997). История теоретической социологии в 4-х т. Т. 3. Москва: Канон, 269-270.

Аналіз мобілізаційного потенціалу суспільства потребує детального вивчення адаптаційних можливостей сучасних соціальних і політичних систем, оскільки збереження та зміцнення останніх є нагальним викликом в періоди глобальної нестабільності.

References:

1. 10 razvityh stran s samym visokim neravenstvom v dohodah [10 developed countries with the highest income inequality]. <<http://expert.ru/2015/05/22/desyatka-razvityih-stran-s-samoj-shirokoj-propastyu-mezhdu-bednyimi-i-bogatyimi>>. [in Russian].
2. Bzhezinskij, Z. (2006). *Vybir: svitove panuvannya chy svitove liderstvo* [Choice: World Domination or World Leadership]. Kyiv: VD «Kyievo-Mogylyanska akademiya». [in Ukrainian].
3. Holod, V. (2004). *Fenomen parapolitiki: idei, svershenija, rezultaty* [The Phenomenon of Parapolitics: ideas, accomplishments, results]. Sumy. «Universitetskaja kniga». [in Ukrainian].
4. Davydova, Ju.N. (red.) (1997). *Istorija teoreticheskoj sociologii* [History of Theoretical Sociology] v 4-h t. Vol. 3. Moscow: Kanon. [in Russian].
5. Kak sozdavalas' voennaja doktrina Rossijskoj Federacii, ejo koncepcija i osobennosti [How the Military Doctrine of the Russian Federation Was Created, its Concept and Features]. WARWAYS.RU. <<https://warways.ru/geopolitika/voennaya-doktrina.html>>. [in Russian].
6. Kuli, Ch.H. (2000). *Chelovecheskaja priroda i social'nyj porjadok* [Human Nature and Social Order]. Moscow: «Ideja-Press», «Dom intelektual'noj knigi». [in Russian].
7. Nebrenchin, A.S., Nebrenchin, S.M. (2017). *KNR – sverhderzhava XXI veka: rossijsko-kitajskie perspektivy* [China – the Superpower of the 21st century: Russian-Chinese Prospects]. Moscow: ANO CSO. [in Russian].
8. Trebin, M.P. (red.) (2015). *Politologichnyj encyklopedychnyj slovnyk* [Political Encyclopedic Dictionary]. Kharkiv. «Pravo». [in Ukrainian].
9. Levenecz, Yu. (red.) (2011). *Politychna encyklopediya* [Political Encyclopedia]. Kyiv: Parlam. vyd-vo. [in Ukrainian].
10. Seldin, D. Tramp: novaja strategija nacional'noj bezopasnosti SShA [Trump: a new US National Security Strategy]. *Golos Ameriki* [Voice of America]. <<https://www.golos-ameriki.ru/a/trump-national-security-strategy/4168347.html>>. [in Russian].
11. Shapovalov, A. Osnovnye polozhenija voennoj doktriny Francii [The Main Provisions of the Military Doctrine of France]. *Zarubezhnoe voennoe obozrenie. Fact Military*. <http://factmil.com/publ/strana/francija/osnovnye_polozhenija_voennoj_doktriny_francii_2018/33-1-0-1313>. [in Russian].
12. Toffler, Je. (2009). *Metamorfozy vlasti: Znanie, bogatstvo i sila na poroge 21 veka* [Metamorphosis of Power: Knowledge, Wealth and Power on the Threshold of the 21st Century]. Moscow: AST MOSKV. [in Russian].